

Переяславський реєстровий полк у козацьких війнах 30-х років XVII ст.

Аналізується участь переяславського реєстрового козацтва у боротьбі з польсько-шляхетським гнітом у другій чверті XVII ст.

Ключові слова: *Переяславський полк, реєстрове козацтво, козацькі війни.*

Переяславський полк був одним із шести реєстрових полків, створених польським урядом з метою встановлення контролю над козацтвом та активного використання його мілітарних можливостей. Найбільш вірогідна дата заснування полку, як і запровадження військово-територіального поділу реєстрового війська в цілому – 1625 р. Такої думки притримується більшість сучасних вітчизняних вчених, зокрема, В. Голобуцький [2,с.278], В. Сергійчук [14,с.26–27], В. Щербак [19,с.130], В. Смолій, В. Степанков [15,с.44] та багато інших.

На кінець XVI – першу половину XVII ст. Переяславщина стала ареною кровопролитної боротьби козаків з польсько-шляхетською владою. Захищаючи свої «права та вольності», козацтво, водночас, не обмежувалося задоволенням лише своїх станових інтересів, а, фактично, очолило національно-визвольну боротьбу всіх верств українського суспільства. Ще під час першого повстання під проводом Криштофа Косинського здійснювалися спроби встановити «козацькі порядки» (принципи козацького самоуправління) на «волості». Після того як повстанці здобули Переяслав [4,с.69], тут були ліквідовані польські органи влади та встановлювалось самоврядування на зразок запорозького. Згодом, навіть, польський король визнавав, що у містах і містечках «його королівської милості» все управління, вся влада у козаків, які встановлюють власну юрисдикцію, свої права [4,с.285].

Незважаючи на загально визначені привілеї, надані козакам Переяславського та інших реєстрових полків, їх права на місцях всіляко порушувалися представниками польської адміністрації. Релігійні утиски; неодноразові затримки платні; свавілля шляхти, яка часто здійснювала «наїзди» на маєтності реєстровців, поки ті перебували у поході; позбавлення козацьких вдів, чоловіки яких загинули на королівській службі, засобів до існування; знущання над старими козаками-ветеранами, привернення їх під старостинську юрисдикцію – усе це далеко не повний перелік причин невдоволення реєстрового козацтва своїм становищем.

Результатом зневажливого ставлення польської шляхти до реєстровиків та порушення їх «стародавніх привілеїв» стала участь козаків Переяславського полку у козацьких війнах другої чверті XVII ст. Якщо полкова реєстрова старшина залишалася вірною польському уряду, то основна маса рядового складу полку переходила на бік радикально налаштованих запорозьких козаків та козаків-«випищиків», невдоволених польським пануванням. Д. Яворницький, підкреслюючи приналежність реєстрових і нереєстрових козаків до одного стану, наголошував на тісному зв'язку між ними протягом XVI – початку XVII ст. [20,т.2,с.17].

Переяславщина, де зосереджувалася значна кількість покозаченого населення, стала важливим осередком національно-визвольної боротьби українського народу, очолюваної козацтвом. У 1630 р. Переяслав опинився в епіцентрі воєнних дій між повстанцями на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом) і польсько-шляхетськими військами С. Конєцпольського. Поблизу міста Т. Федорович організував укріплений табір, що зумовлювалося необхідністю об'єднання сил повстанських загонів Лівобережної України та використанням Дніпра як оборонного рубежу [19,с.237].

Жорстокі бої під Переяславом тривали протягом трьох тижнів. Повстанські заго-ни не давали можливості ворожим військам переправитися через Дніпро, знищуючи човни та байдаки, «... жеби ся поляци не міли чим перевезти на тамтую сторону до гетьмана» [12,с.106]. Героїчною сторінкою боротьби козацтва з польською шляхтою під Переяславом стало знищення повстанцями особистої охорони коронного гетьмана, так

званої «Золотої роти» – добірної шляхетської корогви, що складалася зі 150 шляхтичів із найзнатніших родів [8,с.89].

У квітні 1630 р. путивльські воєводи М. Бутурлін та В. Ляпунов інформували Посольський приказ про те, що «запорожские козаки из Запорог выгребли в Переяславль с пушками и к ним ... собираютца изо всех городков козаки, которые гроши имали, и выписные козаки, что были выписаны. А собрався ... выгонять им из Киева и изо всех городков после великодня поляков ...» [1,т.1,с.82]. Воєводи наголошували, що до запорозьких козаків у Переяслав із різних міст «... переписные козаки, что было переписано и зделано на 6 тысяч ... идут к ним же в збор» [1,т.1,с.82]. Ці дані можуть послугувати підтвердженням активної участі реєстрового козацтва у повстанні. За свідченням літописця, у польському війську коронного гетьмана С. Конєцпольського під Переяславом «ліпших людей», тобто реєстрових козаків було лише 2 000, та й то «се був контингент досить непевний, який при нагоді міг перекинутися до Запорожців» [3,т. VIII,ч. I,с.108]. Отже, можемо з впевненістю говорити про участь більшої частини козаків Переяславського полку в повстанні Т. Федоровича.

На початку червня відбулася вирішальна битва, у якій козаки «у гетьмана Конєцпольського в обозі забрали армату, багато Поляків в обозі побили, і перевози на Дніпрі зайняли й пороми на перевозах попалили...» [3,т. VIII,ч. I,с.112]. Безвихідне становище змусило польське командування погодитися на переговори, які закінчилися угодою між козацькою старшиною та коронним гетьманом.

На відміну від реєстрової старшини, рядове козацтво було дуже невдоволене угодою з польською шляхтою. Після її укладення козацькі послі, серед яких був переяславський сотник Григорій Полешко, прибули до Києва за зарплатнею, але грошей так і не отримали. Польський уряд не збирався дотримуватися угоди і вже на початку 1631 р. у козацькому регіоні, включаючи Переяславщину, було розквартироване квартцянє військо.

У відповідь, із Січі на «волость» знову вирушив Т. Федорович, до нього приєдналися козаки реєстрових полків. Севські воєводи на початку червня 1631 р. повідомляли: «... козаки ... запорожские и черкасы сошлись опять в сход и стали в Черкасах, да в Переясловле, да в Каневе» [1,т.1,с.109]. Проте, на цей раз, задобреній обіцянками і підкупам старшині вдалося втримати основну частину реєстровців від участі в повстанні. Похід козаків не мав успіху і Т. Федорович змушений був повернутися на Запорожжя. Разом із ним пішла частина реєстровців [2,с.287].

У 1632 р. в Корсуні відбулася козацька рада, яка засвідчила значне посилення опозиційних настроїв не тільки у середовищі рядового козацтва, а й серед верхівки реєстровців. На Корсунській раді був присутній «ис Переясловля полковник Олихвер» [3,т. VIII,ч. I,с.154]. Він же згадується як переяславський полковник за 1634 р. [3,т. VIII,ч. I,с.202]. Маємо також відомості, що в 1634 р. полковим писарем був Михайло Лобковський, а городовим переяславським отаманом – Гордій Тупило [17,арк.5].

Щоб упередити «сваволю» козацтва, на зиму 1634–1635 рр. на Подніпров'ї, під приводом захисту від татар, знову були розквартировані коронні війська. У Переяславі, за повідомленнями севського воєводи, на той час знаходилося «200 человек поляков да 300 человек немец» [1,т.1,с.147]. Сюди ж для втихомирення козацтва терміново був направлений староста переяславський та калуський – Лукаш Жолкевський. Польський сейм, що відбувся у лютому 1635 р., ухвалив виключати з реєстру та карати смертю кожного реєстрового козака, котрий виявиться «бунтовщиком и непослушным» [1,т.1,с.146].

Всі ці заходи однак вже не могли зупинити наростаючий спротив козацтва. У серпні 1635 р. козацький загін на чолі з І. Сулимою зруйнував щойно збудовану Кодацьку фортецю, яка була покликана посилити контроль над Запорожжям. М. Грушевський вважав, що до цієї акції, якщо не в повній, то в значній мірі, причетне реєстрове козацтво [3,т. VIII,ч. I,с.223]. Проте, незабаром підкуплена верхівка реєстровців допомогла придушити цей виступ та видала Сулиму на розправу польській владі.

У 1637 р. розпочався новий етап боротьби козацтва з польською шляхтою. Запорожці та «випищики» на чолі з Павлом Бутом (Павлюком), вирушивши на «волость», зупинилися табором біля містечка Крилов. До Переяслава був відправлений дво- чи тритисячний загін повстанців під проводом полковників Семена Биховця і Карпа Скидана. У своєму універсалі від 12.08.1637 р., адресованому «пану отаманови переяславському і всьому товариству, поспольству і всій братії нашій...», Павлюк закликав переяславців «одностаино... до війська скупившись прибувати» [3,т. VIII,ч. I,с.253]. За

допомогою місцевих козаків у Переяславі було заарештовано реєстрову старшину, котра зневажала інтереси рядового козацтва. Старшого реєстру, переяславського полковника Саву Кононовича, військового писаря Федора Онушкевича та багато іншої старшини за постановою козацької ради було страчено як зрадників [13,с.174].

З поширенням повстання на Лівобережжі, польська шляхта почала масово втікати з Переяслава. Польські урядовці, які не встигли покинути місто, зачинилися у переяславському замку та чекали допомоги коронного війська. Незабаром вся Переяславщина перебувала під контролем великого козацько-селянського ополчення, на чолі якого перебував колишній київський сотник Богдан Кизим. Цілком ймовірно, що основу ополчення становив Переяславський полк та київські козаки, а Кизим, фактично, став полковником Переяславського полку [5,с.196].

Польському коронному війську, яке виступило на Україну, очолюване М. Потоцьким, з великими труднощами вдалося придушити це повстання. Так і не змігши вчасно зібрати воєдино всі свої загоны, повстанці у битві під с. Кумейками у грудні 1637 р. потерпіли поразку. За доповідними польному гетьману Потоцькому, у битві під Кумейками загинуло 1 200 реєстрових козаків, котрі воювали на стороні повстанців [3,т.VIII,ч.I,с.282].

Через декілька днів, під м. Боровицею реєстрова старшина, розраховуючи на амністію, погодилася на капітуляцію та видала польській владі Павлюка. Після цього польські комісари тимчасово, до остаточного рішення сейму, призначили нову старшину та привели до присяги реєстровців. Переяславським полковником та старшим реєстру став Ілляш Караїмович [11,с.208]. Отже, як і в попередніх козацьких війнах, реєстрова старшина, зрадивши інтереси козацтва, пішла на угоду з польським урядом. Показово, що обидва переяславські полковники (С. Кононович та І. Караїмович), котрі «прославилися» під час подій 1637–1638 рр. зрадою козацтва, не були українцями за походженням. Так, Павлюк в одному із своїх універсалів називав С. Кононовича «чужинцем-москалем» [7,арк.312], а І. Караїмович, на думку І. Крип'якевича [11,с.29], був вірменином.

Придушивши повстання на Правобережжі, коронний гетьман направив частину польських військ на чолі з С. Потоцьким на лівий берег для боротьби з повстанцями Кизима. Польські жовніри та шляхта, що поверталася до своїх маєтків, розпочали жорстокі розправи не тільки над учасниками повстання, а й над мирним населенням: «...по иным по розным городкам побиваючи козаков, и козацких жон, и детей, сожгли поляки город Мошны, да Черкасы, да Боровицы, да Ирклеев, да Белоозерье» [1,т.1,с.186]. У Переяславі М. Потоцький особисто скарвав на горло трьох «бунтівників». Багато переяславських козаків, рятуючись від кривавих репресій з боку польської шляхти, втікало на Запорожжя, а також в межі Московської держави.

Прагнучи запобігти участі реєстровців у можливих подальших виступах козацтва, польська влада у лютому 1638 р. поспішила провести ревізію реєстру. Не довіряючи козакам, урядові комісари у справах козацтва С. Потоцький та А. Кисіль проводили ревізію кожного полку окремо і у різні дні [3,т.VIII,ч.I,с.280–281].

Весною 1638 р. боротьба козацтва з польською шляхтою розгорілася з новою силою. Повстанське військо, очолюване Я. Острянином, перейшовши Дніпро, з'явилося на Лівобережжі. На південній Переяславщині у районі Ірклієва розпочалися сутички кінних роз'їздів повстанців з польськими жовнірами. Розуміючи стратегічне значення Переяслава, польське командування розмістило у переяславському замку загін ротмістра Хжонстовського, що нараховував до 500 кіннотників [7,арк.465]. На нього було покладене завдання утримувати дніпровські переправи в районі Переяслава.

Реєстрова старшина на чолі з І. Караїмовичем активно допомагала коронному війську, однак, у боях під Голтвою вірні польській владі реєстровці були розгромлені, а сам переяславський полковник – поранений. Про реєстрових козаків, які воювали на стороні повсталих відомостей у польських джерелах дуже мало.

У збройних сутичках на Лівобережжі повсталі козаки рішуче протистояли польським військам, але, потрапивши у скрутне становище в таборі біля Старця, змушені були погодитись на капітуляцію.

У грудні 1638 р. в урочищі Маслів Став відбулася заключна комісія з козаками, на якій реєстровці змушені були визнати, ухвалену ще весною польським сеймом «Ординацію Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої». «Ординація» не тільки обмежила козацький реєстр 6 тисячами, а й ліквідувала більшість прав та привілеїв козацтва. Реєстровці були позбавлені власного

судочинства, а вищі посади у війську перестали бути виборними. На місце старшого реєстру призначався комісар, обов'язково «шляхетского происхождения», шляхтичами мали бути також полковники та осавули. Сотники і отамани могли обиратися з-поміж козаків, однак лише з тих, які зарекомендували себе вірними служаками польської корони [1, т.1, с.257].

Полковником Переяславського реєстрового полку був призначений шляхтич Станіслав Олдаковський, «товариш» одної з хоругов» коронного війська, а полковим осавулом – Левко Мокієвський [3, т. VIII, ч. I, с. 315]. Колишній переяславський полковник «вірний підданий короля» І. Караїмович за «заслуги» перед польською владою був призначений військовим осавулом [13, с. 279]. Козацька старшина, котра брала участь у повстанні, була значно понижена на посадах. Так, сотником Переяславського полку був призначений Федір Лутай (Лютый), котрий до цього був військовим осавулом.

Реєстр 1638 р., який зафіксував прізвиська козацької старшини Переяславського полку, дозволяє кожну з десяти сотень, на які поділявся полк [13, с. 282], визначити за територіальною приналежністю. Дослідник В. Кривошея зробив першу спробу географічно локалізувати ці адміністративні осередки полку [9, с. 48–51]. Йому вдалося визначити чотири сотні: Переяславську, Богушківську, Кропивнянську та Іркліївську. І. Кривошея, продовживши цю роботу, довела існування Лубенської, Березанської і Яготинської сотень [10, с. 48]. Загалом ці два вчені змогли визначити 70 % сотень полку 1638 р.

Повідомлення про ліквідацію Миргородського полку та його злучення з Переяславським, про що йдеться в листі А. Кисіля до С. Потоцького [3, т. VIII, ч. I, с. 282], дозволяє зробити припущення, що залишки полку були реорганізовані в окрему Миргородську сотню Переяславського полку.

Вивчення родоводу двох представників старшини полку допомогло визначитися ще з однією сотнею. Реєстр 1638 р. фіксує полкового осавула Левка Мокієвського та сотника Северина Мокієвського. Рід Мокієвських належав до старовинних покозачених шляхетських родин. Джерела другої половини XVII ст. згадують Михайла Мокієвського, котрий до 1688 р. був баришівським сотником, а потім – писарем Переяславського полку. У 1687 р. він продав дім у м. Баришівці [18, арк. 1], але продовжував володіти м. Борисполем та с. Кучаковим, про що дізнаємося з універсалу І. Мазепи від 10.11.1688 р. Гетьман велів Мокієвському передати Кучаків Федору Сулімі, а із жителями Борисполя «якъ найскромнѣй обходитися», не вимагати «для своихъ потребѣимъ послушенства» [16, с. 24–25]. Отже, первинним місцем проживання родини Мокієвських на Лівобережжі було місто Бориспіль, а тому не викликає сумнівів, що Северин Мокієвський був сотником саме в Борисполі. Отже, невідома сотня – Бориспільська.

Врахувавши попередній розвиток козацтва на Лівобережжі, з певною вірогідністю можна визначити останню сотню полку. Із значних козацьких центрів Переяславського староства залишається нелокалізованим єдиний – містечко Биків. Тому можемо зробити припущення, що саме Биків був одним із сотенних центрів Переяславського полку.

Таким чином, можемо назвати всі десять сотень полку та локалізувати майже всіх відомих з реєстру старшин полку. У таблиці 1 представлений військово-адміністративний устрій полку 1638 р.

Таблиця 1

**Військово-адміністративний устрій
Переяславського реєстрового полку за реєстром старшин 1638 р.***

Сотня	Сотенний центр	Сотник	Отаман
Переяславська	м. Переяслав	Михайло Ворона	Іван Гладкий
Кропивнянська	м-ко Кропивна	Михайло Каша	Іван Зборовський
Іркліївська	м-ко Іркліїв	Масько Пашкевич	Гаврило Кулага
Богушківська	м-ко Богушівка	Михайло Залеський	Яцько Кияниця
Березанська	м-ко Березань	Остап Лісовець	Невгад з Березани
Лубенська	м-ко Лубни	Грицько Ворона	

Яготинська	м-ко Яготин	Захар Яготинський	Льонецький
Бориспільська	м-ко Бориспіль	Северин Мокієвський	
Миргородська	м-ко Миргород	Дмитро Перехриста	
Биківська	м-ко Биків	Фесько Лютай	

* Складено за: Грушевський М.С. Історія України-Руси: [у 10-ти т.]. Т.8. – К., 1995. – С. 316; Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.ІІ. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998. – С. 48–51; Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782). Дис. ... к. і. н.: 07.00.01. – К., 1998. – С. 48.

Нелокалізованими залишилися отамани Михайло Болдко, Мисько Бут і Михайло Яненко.

Після придушення козацьких війн та впровадження «Ординації Війська Запорозького» 1638 р., Переяславський полк знаходився під пильним контролем з боку польської влади. Він зобов'язувався (по черзі з іншими реєстровими полками) нести прикордонну службу на Запорожжі «...для защиты той области и для того, чтобы препятствовать татарам переправляться через Днепр» [1, т.1, с.257]. Крім того, на полк покладалися поліцейські функції щодо нагляду за запорозькими козаками, він повинен був «... предостерегать, чтобы своеволие не скрывалось на островах и речках и оттуда не отправлялось в морские походы» [1, т.1, с.257]. За першою вимогою коронного гетьмана, полк мав прибути в «назначенный срок и место, смотря по нуждам Речи Посполитой» [1, т.1, с.257]. «Ординація» 1638 р. фактично перекреслювала всі здобутки козацтва протягом майже півстолітньої кровопролитної боротьби.

У період так званого «золотого спокою» становище переяславських реєстровців невпинно погіршувалося. На чолі полку перебували польські шляхтичі, зокрема, за березень 1644 р. маємо відомості про переяславського полковника Адама Душинського [6, арк.164].

Українському козацтву знадобилося десять років, щоб, накопивши сили, знову розпочати боротьбу проти польсько-шляхетського гніту. У 1648 р. з початком Української Національної революції Переяславський полк, як і всі інші реєстрові полки, перейшов на сторону повстанського війська Б. Хмельницького, що стало закономірним результатом попередньої боротьби переяславського козацтва за національне визволення.

Список використаних джерел

1. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. / АН СССР. Ин-т истории, АН УССР Ин-т истории. – М., 1954. – Т. 1: 1620–1647 гг. – 585 с. с ил.; Т.2: 1648–1651 гг. – 559 с.; Т.3: 1651–1654 гг. – 645 с. + 12 л. ил.
2. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 538 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наук.думка, 1995. – Т.8. – 856с.; 1996. – Т.9. – 1. – 880 с.; 1997. – Т.9. – 2. – 776 с.; 1998. – Т.10. – 408 с.
4. Жерела до історії України-Руси / Археографічна комісія Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. – Львів: 1908. – Т.VIII. – 407 с.
5. Іванцов І.О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. / І.О. Іванцов. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2002. – 289 с.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 4104.
7. Там само. – Ф. II. – Спр.13402.
8. Історія України в документах і матеріалах. – Т.ІІІ. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки) / Уклад. Петровський М.Н. і Путилов В.К. – К.: Вид. АН УРСР, 1941. – 290 с.
9. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії / В.В. Кривошея. – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. – 83 с.
10. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Кривошея Ірина Іванівна – К., 1998. – 261 с.
11. Крип'якевич І. До характеристики Ілляша Караїмовича / Іван Крип'якевич // Записки Наук. т-ва ім. Шевченка, т.122.

12. Львівський літопис // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження / АН УРСР, Ін-т історії. – К., 1970. – 199 с.
13. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Пер. К. Мельник; Под ред. В. Антоновича. – К., 1896. – Вып. II. – 531 с.
14. Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького / В.І. Сергійчук. – К.: Аграрна наука, 1996. – 254 с.
15. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська Національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: «Альтернативи», 1999. – 351 с.
16. Сулимовський Архив. Фамільные бумаги Сулим, Скоруб и Войцеховичей XVII–XVIII в. – К., 1884. – 316 с.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.282.
- 18.. Там само. – Ф.83. – Оп. 1. – Спр. 1.
19. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В.О. Щербак. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 300с. іл.
20. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3 томах / Д.І. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 557с.

Иваненко А.А. Переяславский реестровый полк у казацких войнах 30-х годов XVII в.

Анализируется участие переяславского реестрового казачества в борьбе с польско-шляхетским гнетом во второй четверти XVII в.

Ключевые слова: Переяславский полк, реестровое казачество, казацкие войны.

Ivanenko, A.A. Perejaslav' register regiment at the Cossack's Wars in 1630 th years.

The article analyzes the register Cossack's participation at the wars against Polish shlahhta's (gentry's) oppression in the second quarter of 17th century.

Key words: Perejaslav' regimen, register Cossacks, Cossack's wars.